

TÜRKİYE'DE MODERNLEŞMENİN KÖKENLERİ: KALEMİYYE SINIFI

*Cenk REYHAN**

Osmanlı Devleti'nde sürekli gazâ faaliyetleri ile genişledikçe, fethettiği toprakların tahririni yaparak zenginlik seviyesini öğrenmek, dış siyasette yabancı hükümdarlarla, iç siyasette padişah ile üst rical-i devlet arasında yapılan yazışmalarda, ilgili kimselere gönderilen ahid-nâme, ferman ve buyrultu gibi belgelere, padişahın simgesi olan karmaşık motifli tuğrayı çizmek ve gerekli belgeleri hazırlamak ihtiyacı, henüz erken denilebilecek dönemlerde bir kalemiyye sınıfını doğurmuştu.¹ Elimizdeki belgelerden anlaşıldığına göre; Osmanlı Devleti daha Orhan Bey'in saltanatı döneminden itibaren, henüz 16. yüzyıldaki kadar geniş çaplı bir örgütleniş düzeyine ulaşmamış² ya da 18. yüzyıldaki ka-

* Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Doktora Öğrencisi.

¹ Başlı başına uzmanlaşmış memurları gerektiren bu tür işleri yürüten bir kalemiyye sınıfının Orhan Bey döneminden itibaren varolduğu bilinmektedir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikanın Ehemniyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda ilk Vezirlere Dair Mütalea", **Belleten**, 1939, Cilt III, Sayı 9, s. 99-102-103-106. Bu makaledeki görüşü destekler mahiyette başka bir makale için bkz. Adnan Sadık Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar", **Belleten**, Cilt XIV, Sayı 53-56, s. 101-102 ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Buyrultu", **Belleten**, Cilt V, Sayı 19, s. 289. Ayrıca Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler", **Belleten**, 1974, Cilt XXXVIII, Sayı 42, s.698.

² Osmanlı Devleti'nin kuruluşu aşamasında henüz yükseliş dönemindeki gibi gelişmiş bir bürokrasiye sahip olmaması elbette ki "devletin idari ihtiyaçları adeta at üstünden karşılanabilecek ilkel biçimli sorunlar" olduğu anlamına gelmez. Böyle bir ifade yukarıda bahsettiğimiz Türk-islâm devlet geleneğini hiç hesaba katmamak anlamına gelir. Bkz. Carter U. Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Babıâli (1789-1922)**, İstanbul, 1994, s. 41. Aslında başlı başına Divan-ı Hümayun müessesesinin kendisi bile bu görüşü yanlışlar. Bkz. Koçiro Koyama, "Osmanlıların ilk Devirlerinde Divan-ı Hümayun". XI. T.T.K. s.

dar siyasal iktidar üzerinde doğrudan etki edebilecek bir güce kavuşmamış olsa da, yazışma işlerini belli kaideler doğrultusunda yapan bir kalemiye sınıfına sahip olmuştur, Nitekim Fatih Kanûn-nâmesi de "bu kanûn-nâme atam ve dedem kanunudur"³ ifadesi ile Osmanlı teşkilatının genel hatları ile zaten kendinden önce kurulmuş olduğuna delalet eder.

Bahsedilen ihtiyaçlar dolayısı ile Orta-Asya Türk devlet geleneğinde "yazıcı", ya da "tuğrai" olarak varolan memuriyeti, Osmanlı Devleti "kalemiye" (küttab) ismiyle yeniden üretti.⁴ Bu gelişim: 1) Nişancının ve onun emri altındaki (reisü'l küttab'ın nezaretindeki) mülkî idarî işler ve 2) Defterdar'ın nezareti altındaki malî-idarî işler olmak üzere iki kalemden idare edilmiştir. Fatih Kanûn-nâmesi'ndeki "nişancının mertebesi eğer sadaret ve beglerbegilik ise defterdara tasaddur eder ve sancak ile nişancı ise defterdardan aşağı oturur... Elkabı defterdar elkabıdır, mertebesi defterdar mertebesidir."⁵ tarzında belirtildiği gibi, kalemiyenin mülkî-idarî ve malî-idarî kısımlarının siyasal iktidar alanları birbirinden dikkatlice ayrılmıştır. Böyle ayrı bir tanımlamaya ek olarak kalemiyenin iki bürosu arasında "ve mal defterdarlığından nişancı olsa evvel beglerbegilik hükmü ile olur ve reisü'l-küttab nişancı olsa sancak hükmü ile olur ve reisü'l-küttab dahi ri'ayet olunursa defterdar olmak kanunumdur"⁶ türünden mülkî-idarî kalemden, malî idarî kaleme geçişlere izin verilmiştir. Bu ifadeden çıkan diğer bir sonuçta göre reisü'l küttab'ın (sancak hükmü ile) nişancı olabilmesi onun mülkî-idarî kaleme henüz nişancı'nın altında bir ünvana sahip olduğunu göstermektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, Kanûn-nâmede kalemiyenin mülkî-idarî kaleminden malî-idarî kalemine geçişe yer verilmesine karşılık, bunun tersi bir işleme yer verilmemiştir. Mülkî-idarî kalemin malî-idarî kaleminin işlerini yürütmekte henüz yeterli birikime sahip olmadığı düşüncesi bu tür davranışın sebebi olabilir.⁷

865-871; Ahmed Mumcu, **Divan-ı Hümâyün**, Ankara, 1986, s. 1-26; Bernard Lewis: **Divan-ı Hümâyün**, El, Cilt II, s. 337-339.

³ **Fatih Kanûn-nâmesi**, s. 9.

⁴ Bu türden bir yaklaşım için bkz. H. A. R. Gibb - Harold Bowen, **Islamic Society in the Eighteenth Century**, Cilt I, k. I, London, 1960, s. 117; Mehmet Zeki Pakalın, **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt I-III, İstanbul, 1993, s. 525-530; İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Mehmed Fuad Köprülü'nün ilgili eserlerini ayrıca nakletmeye gerek görmüyoruz.

⁵ **Fatih Kanûn-nâmesi**, s. 13. Bununla ilgili örnek iki yorumu krş. "Reisü'l-küttab: İdarî görevlerinde nişancıya yardım eder, fakat rütbesi ondan daha küçüktür. Divan-ı Hümâyunda birlikte hizmet edene kadar tezkereci ve defter emini ile birlikte bu üç görevli imparatorluğun bürokratik faaliyetlerinin en önemlileriydi." Cornell H. Fleischer, **Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire**, The Historian Mustafa Ali (1541-1600), Princeton, 1986, s. 218. Ayrıca yine "reisü'l küttab'ın uzun müddet Divan-ı Hümâyün görevlilerinin reisi olup, devletin anlaşma ve yönetmeliklerini muhafaza etmesi" hakkında bkz. Halil İnalçık, **Classical Age**, s. 100.

⁶ **Fatih Kanûn-nâmesi**, s. 14. Ayrıca, bürokratik ve malî örgütlenme için geniş bir küttab sınıfının defterdar ve nişancı-reisü'l küttab makamlarının denetiminde olduğuna dair bir ifade için bkz. Ömer Lütfü Barkan, "Yasahâ-i Hasan Padişâh", **Tarih Vesikaları**, Sayı 2, s. 90; Krş. Yaşar Yücel, "Hırzû'l Mülük", **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, Ankara, 1988, s. 151.

⁷ Halil İnalçık, "Reisü'l-küttab", **İ.A.**, Cilt IX, s. 674. Ayrıca defterdarlığa üç yoldan çıktıldığını da burada belirtelim; "evvela defter emini ve şehri emini defterdar olmak kanunumdur ve üçyüz akçe kadı dahi beşyüz akçe kadı mertebesindedir... ve reisü'l-küttab dahi riayet olunursa defterdar olmak kanunumdur" bkz. **Fatih Kanûn-nâmesi**, s. 17.

Aşağıda açıklanacağı gibi işlevlerinin açık önemine rağmen kalemîyye sınıfı, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde ilmiyenin, yükseliş döneminde seyfiyenin ulaştığı siyasal iktidar gücüne, kendi önemine çelişki oluşturacak derecede, ancak çözümlenme döneminde ulaşabilmiştir (1700 ve sonrasını kast ediyoruz). Bunun önemli bir sebebi kalemîyye sınıfının personelini daha gelişmiş olan diğer iki sınıftan, yani ilmiyye ve seyfiyyeden temin etmesi ve bu suretle kendi içinde bir sınıf bilincine ulaşamamasıdır. Konuyu biraz daha açıklayalım.⁸ 1650 öncesi dönemin defterdarlarından Nuriddin Hamze İbni Ali/Leys Çelebi (1479-1482), Kara Üveys Çelebi/Paşa (1518-1519), Yahni Kapan Abdülkadir Efendi (1618-1619) gibi malî-idare'den başdefterdarlar, ilmiyyeden yetişip kalemîyye'ye geçmişler iken, Tezkirecizâde Mahmud Paşa (1598-1599), Softa Mustafa Paşa (1629- 1632), Zurnazen Mustafa Paşa (1650-1650), seyfiyyeden yetişip kalemîyyeye geçmişlerdir. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Aynı durum kalemîyyenin mülkî-idarî kalemi için de geçerlidir. Yine 1650 öncesi dönemi ele alırsak; nişancılarından Tevki Mehmed Paşa/Nişanî Mehmed Paşa (1464-1477), Candarlı Ali Paşa (1512-1513) ve Muallim-zâde Mehmed Çelebi (1576-1577) gibi kalem erbabları nişancılığa ilmiyye sınıfından yetişerek gelmişler iken, Kara Nişancı/Boyalı Mehmed Paşa (1618-1621), Sıdkı Ahmed Paşa (1648-1650) gibi kişiler de nişancılığa seyfiyye sınıfından yetişerek yükselmişlerdir. Kalemîyye sınıfına seyfiyye ya da ilmiyyeden yapılan bu geçişlerin doğal sonucu, her kişinin içinde yetiştiği sınıfın eğitimi, dünya görüşü, davranış kalıbı vb. doğrultusunda bir karakter yapısını ve siyasal tutumunu, kendi kişiliğinde siyasal iktidara yansıtmasıdır. Böylece kalemîyyenin kendine has bir meslek bilinci ve karakteri geliştirmesi de gerçekleşmemiştir. Kalemîyyenin 1650 öncesi siyasal iktidar üzerinde ilmiyye ve seyfiyye gibi doğrudan belirleyici bir etkinlik kazanamamasının diğer bir sebebi de, Osmanlı Devleti'nin siyasal anlayışı ile ilgilidir. Yani Osmanlı Devleti'nin yıldızının parladığı dönemlerde darü'l-harbe karşı uyguladığı sürekli mücadele (gaza-cihad) felsefesi, doğal olarak bu anlayışa teorik-pratik işlerlik kazandıran ilmiyye ve seyfiyyeyi yükseltmiştir.

17. yüzyıl sonlarında başlayan bozulmayı takiben Osmanlı Devleti'nin barış siyasetine ağırlık vermesi ve devletin kendi örgütlenme tarzını yeniden tanımlama gereği ile kalemîyyenin siyasal iktidar üzerinde etkinlik kazanması birbirine paralel gelişen olaylardır. Kalemîyye bu yönü ile sadece batıyı tanıyıp, onun askerî-idarî-teknik vb. yönlerini Osmanlı Devleti'ne aktarmak işlevleri ile kalmayıp, aynı zamanda, devlet işlerini yürütürken saray ile babîâlinin (hükümet) birbirinden ayrıldığı tarzda bir idarî yapının da Osmanlı Devleti'nde kurucusu olmuştur.⁹ Bu bakımdan 1656'da bâbîâlinin kurulup hü-

⁸ Konuya seyfiyye ile ilgili bir başka makalemizde teferruatıyla değineceğiz.

⁹ Bunun aksine, mutlakiyetçi devlette siyasal iktidarın (ör. Fransa) hükümdar ve meclis gibi iki özerk yönetim merkezi arasında bölüşülme, salt hükümdarın elinde toplandığı (Gianfranco Paggi, **Çağdaş Devletin Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım**, Çev. Şule Kut-Binnaz Toprak, İstanbul, 1991, s. 75) göz önüne alınır. 1656'da kurulmasından itibaren Babîâlinin devletin idari işlerinin merkezi olup, padişaha rağmen siyasal iktidara yön vermesi (en azından III. Selim'e değin) bize Osmanlı Devleti'nin batı Avrupa'nın siyasal gelişiminden farklılığını gösterir. Modern devleti yaratan farklı tarihi şartlar hakkında bkz. Metin Heper, **Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği**, Ankara 1974, s. 14-15 vd.; Yahya Kazım Zabunoğlu, **Bir Hukuk ve Siyasal Bilim Problemi Olarak: Devlet Kudretinin Sınırlanması**, Ankara, 1963, s. 19-24, 172-179. Bu eser modern devletin oluşumu hakkında teorik tartışmalara da büyük ölçüde değinmektedir. Yine aynı yazarın **Kamu Hukukuna Giriş Dev-**

kümet işlerinin buraya aktarılması ile 1718'de Damat İbrahim Paşa'nın sadarete yükselip siyasal iktidarı elde etmesi arasındaki devir, bahsedilen tarzda bir idarî yapının kurulmasında bir geçiş dönemidir. Başka bir ifade ile bahsedilen bu yönü ile dönem, Türkiye'nin siyasal tarihinde köklü bir kırılma noktasıdır. Her ne kadar 1656'dan sonra hükümet işlerinin yürütülmesinde babîâlî merkezî bir konumda bulunuyor ise de,¹⁰ mutlak bir merkeze sahip Edirne, Bursa gibi devlete bir dönem başkentlik yapmış olan şehirler arasında değişen hükümet merkezinin yeri, Damat İbrahim Paşa'nın sadarete getirilmesi ile birlikte, İstanbul olarak kesinleşmiştir. Bu andan itibaren babîâlî ve kalemiyyeden yetişen vezir-i â'zamlar modernleşme hareketinin yürütülmesi ile başlayıp 20. yüzyılda tamamlanacak olan, devletin yeniden tanımlanması eğiliminin de merkezi olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde etkinlik kazanan kalemiyyenin iç yapısında dikkati çeken bir özellik: 1650 yılını takip eden dönemde bu sınıfın mülkî-idarî üst-kademelerinde, önceki dönemin aksine, meslekten yetişen kişilerin yoğunluk kazanmaya başlamasıdır. Mevkûfatçı Mehmed Efendi (1650-1650)¹¹ ile başlayan bu yöndeki gelişim, tabiidir ki, kişinin içinde yetiştiği meslek bilincini ve görüşünü siyasal iktidara taşıması sonucunu da beraberinde getirecektir. Böylece meslekten yetişen kalemiyyenin daha sonraki aşamada vezir-i a'zamlığa da yükseldiğini düşünürsek, bu memuriyetin (mülkî-idarî kanadının) bürokraside siyasal etkinlik kazanmasının anlamını daha iyi kavrayabiliriz. Bunun yanında kalemiyyenin malî-idarî üst kademelerinde de 1650 sonrasında meslekten yetişenlerin sayısında bir artış görülmektedir, fakat bu oran mülkî idarî kalemdeki kadar yüksek, daha da önemlisi bir meslek bilinci ve dünya görüşü yaratacak derecede istikrarlı değildir.

Kalemiyyenin iç yapısının işleyişinde dikkat çeken diğer bir husus; mülkî-idarî kalemi içindeki yükselişleridir. Hamze Çelebi (1580-1581) ya da Sıdkı Efendi (1648-1650) örneklerinde görüldüğü üzere 1650 öncesi dönemde terfiler reisü'l-küttablıktan nişancılığa yükselme şeklinde iken, 1650 sonrasında Mevkûfatçı Mehmed Efendi (1650-1650)'den itibaren, nişancılıktan reisü'l-küttablığa yükselme şekline dönüşmüştür. Buna göre 1650 sonrası dönemde artık reisü'l-küttab mülkî idarî şubenin (ve modernleşme hareketinin)¹²

let, *Tanım-Kaynak-Ursullar* başlıklı eseri. Ankara, 1973. s. 47-72'de genel olarak devletin kökeni tartışmalarına da değinmektedir.

¹⁰ Babîâlinin kuruluşundan, tasfiye edilmesine kadar geçen zamanda devlet idaresindeki yeri ve işlevi hakkında özet mahiyetinde bkz. Tayyib Gökbilgin, "Babîâlî", İ.A., Cilt I, s. 174-177; İşleyişi hakkında ayrıntı için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 249-261 ve sosyolojik çözümlemeler dahilinde bir inceleme için bkz. Findley, a.g.e. Bundan başka idarenin Divan-ı Hümayundan Babîâlî'ye geçişi hakkında bkz. Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye-Gaziler İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü (1280-1808)*, Çev. Mehmed Harmanacı, İstanbul, 1982. Cilt I, s. 378-379 ve Reisü'l-küttab'ın görev ve yetki alanının genişlemesi hakkında da ek bilgi için bkz. Albert Howe Lybyer, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetim Yapısı*, Çev. Seçkin Cılızoğlu, İstanbul, 1987. s.173.

¹¹ Krş. Mehmed Süreyya, *Sicillî Osmani*, Osmanlı Ünlüleri. Haz. Nuri Akbayar. eski yazıdan aktaran. Seyit Ali Kahraman. İstanbul, 1996. s. 1010. Ahmed Resmî Efendi: *Sefinetü'r-rüesa*, (eski harfli aynı basım). İstanbul, 1992, s. 37-39.

¹² Osmanlı ve Türkiye Devlet yapılarını modern devlet yapısı ile ilişkilendirerek tahlil eden bir inceleme için bkz. Ali Kazancıgil, *Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm*, *Toplum ve Bilim*, Sayı 17, Bahar 1982. s. 64-87'de yer alan incelemesinde, batıdaki "patrimonyal" devlet yapısının "prebendalizm"e değil de "feodalizm"e dönüştürken A. Selçuklu ve Osmanlı Devletleri'nin toplumsal evrimlerinin neden feoda-

lideri olurken, nişancılık görevinin siyasal iktidardaki etkisi sarayın etkisi ile orantılı olarak azalmaktadır. Esasen, nişancının divan-ı hümayundaki liderliği sırasında devlet işlerini zaten emri altındaki reisül-küttab ve onun maiyeti yürütmekteydi.

Özetleyecek olursak; Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyılın ortalarından itibaren başlayıp tüm 18. ve 19. yüzyılda süren (20. yüzyılda tamamlanacak olan) zihniyet değişimi¹³ ile kalemîyenin siyasal iktidar üzerinde etkinlik kazanmaya başlaması birarada yürümüştür. Bu oluşumu gerçekleştiren olay ise bahsedildiği gibi, devlet işlerinin yürütülmesinde sarayın ağırlık merkezi olduğu örgütlenme tarzının yerini, babîali alması ve böylece padişahın ve saray içi hiziplerin doğrudan etki alanından kurtulup daha serbest hareket eden (kalemîyeden yetişen) vezir-i a'zâmın yeni bir siyasal anlayışı/ideolojiyi iktidara taşıyabilmesidir. Bu bakımdan 1656'da babîalinin kurulması ile başlayıp 18. yüzyılda Ramî Mehmed Paşa (1703-1703) ve sonrasında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadareti (1718-1730) ile devam eden devletin yeniden yapılanması girişiminde vezir-i a'zâmların büyük çoğunluğunun (% 28.57) kalemîye kökenli olması ile devletin deği-

lizme değil de "prebendalizm-patrimonyalizm"e yöneldiği sorusunu sormaktadır. Krş. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yılı**, İstanbul, 1996, s. 106-150. Ortaylı (Tanzimat dönemi boyunca) ilmîye, askerîye ve mülkiye sınıflarından bahsetmektedir. s. 127. Bu cümleden çıkarabileceğimiz diğer bir sonuç ise; bizim yaptığımız tasnifle yönetici sınıfların hepsinin zaten askerîye olarak isimlendirilmesine karşılık, Ortaylı'nın askerîye'yi diğer sınıflardan biri olarak ele almasıdır ki, bundan kastedilen herhalde bizim seyfiye olarak adlandırdığımız sınıf olmalıdır. Araştırmamızın asıl konusu kalemîye'nin yükselişi ise Ortaylı'ya göre "ülkenin iç ve dış koşullarının değişmesindedir". s. 119. Bunlara ek olarak modern devleti oluşturan unsurlardan hareketle T.C.'nin devlet yapısını inceleyen bir araştırma için bkz. Metin Heper, "Atatürk'te Devlet Düşüncesi", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay (Der.), İstanbul, 1982, s. 223-252. Türkiye'nin modernleşme hareketlerini ve siyasal yapısını Osmanlı devlet yapısı (ve Avrupa) ile ilişkilendirerek açıklayan bir inceleme için bkz. Cenk Reyhan, "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'ne Bıraktığı Siyasî Kültür Mirası", **Türkiye Günlüğü**, Sayı 39, Mart-Nisan 1996, s. 80-94.

¹³ Osmanlı devletinde kalemîyenin yükselişiyle paralel olan zihniyet değişimi ve yapıda dönüşümün aldığı yönü anlamak için öncelikle klasik dönem siyasal düşünce tarzını anlamak gerekmektedir. Klasik dönem siyasal düşünce tarzı hakkında genel bir tahlil için bkz. Halil İnalçık, **State and Ideology Under Sultan Süleyman I**, The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society, Bloomington 1993, s. 70-94. Resmî ideolojiye muhalefet konusunda bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **Zandıklar ve Mühlidler**, İstanbul, 1998. Bununla bağlantılı olarak klasik dönem zihniyetinden kopuşların çeşitli boyutlarını ele almakta fayda vardır. Siyasal iktidarın biçim değiştirmesi hakkında bkz. Rifâ'at Ali Abou-El Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households, 1683-1703: A Preliminary Report", **Journal of The American Oriental Society**, 1994, IV, s. 438-447 ve Norman Itzkowitz, **Eighteenth Century Ottoman Realities**, *Studia Islamica*, 1962, XVI, s. 73-94 ve yine aynı yazarın **Ottoman Empire and Islamic Tradition**, Chicago, 1980. Buna ek olarak Carter V. Findley, "Patrimonial Household Organization and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class", "Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), **Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, Osman Okyan, Halil İnalçık (Eds.), Ankara, 1980, s. 227-233 ve aynı yazarın yukarıda a.g.e., s. 1-59. Kurumsal dönüşümü taşıra idaresi ile ilişkilendiren bir inceleme için bkz. Metin Kunt, **Saucaktan Eyalet: 1550-1650 Arasında Ümerası ve İl İdaresi**, İstanbul, 1978, s. 58-125. Bu değişimin sanat eserlerinden minyatürlere yansımaları hakkında bkz. Tülay Artan, "Mahrumiyetin Resmî", **Defter**, Bahar-Yaz, 1993, Sayı 20, s. 91-115. Cami mimarisindeki değişim hakkında bkz. Nurecan İnci, "18. Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler", **Vakıflar Dergisi**, 1985, Cilt XIX, s. 223-230. Askerî kurumlardaki dönüşüm ile ilgili bkz. Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire (1600-1700)", **Archivum Ottomanicum**, 1980, VI, s. 282-337 ve son olarak Osmanlı saltanatının imajındaki dönüşüm hakkında bkz. Leslie Pierce, **Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükûmranlık ve Kadınlar**, İstanbul, 1996, s. 203-247.

şen siyasal düşünce anlayışı arasındaki paralellik ilgi çekicidir.¹⁴ Devletin bahsedilen dönüştümü, aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi, kalemiyye sınıfının diğer rical-i devlet ile olan ilişkilerinde de görülmektedir.

Tablo 1: Kalemiyye Sınıfının Diğer Sınıflarla İlişkisi

Sınıf Değişikliğinin Yönü	Kur. Babiâlinin Kur.		Babiâlinin Kur. -III. Selim Salt	
	Kur. -1453	1453-1656	1656-1703	1703-1789
Kalemiyyeden Seyfiyyeye Geçen	-	8	3	3
Kalemiyyeden İlimiyyeye Geçen	-	-	-	-
Seyfiyyeden Kalemiyyeye Geçen	-	-	-	-
İlimiyyeden Kalemiyyeye Geçen	-	1	-	3
	I	II	III	IV

Kaynaklar: Ahmed Resmi Efendi., Hallfetü'r-rüesa, İstanbul, 1992; Osman-zâde Taib, Hadikatü'l-vüzerâ, İstanbul, 1271, Mehmed Süreyya, a.g.e.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Cilt I-IV a-b, Ankara, 1988; İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Cilt I-IV, İstanbul, 1948; İ.A. ilgili maddeler.

Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi, devletin siyasal düşünce tarzı ile sınıf değişikliği ve siyasal iktidar arasında bağlantı vardır. Şöyle ki, Osmanlı Devleti'nin siyasal yapısı ve düşünce tarzı değiştikçe, siyasal iktidara hakim olan sınıfın ve buna paralel olarak siyasal anlayışın da durumu değişmekte ve kalemiyyeden seyfiyyeye geçişlerde bir yükselme olmaktadır. Fakat devletin ve toplumun mevcut geleneksel-siyasal anlayışı ile seçkinler arasında gelişen yeni siyasal anlayış ve hayat tarzının birbiriyle örtüşmemesi Edirne Vakası (1703) ya da Patrona İsyanı (1730) gibi tepkileri de doğurmaktadır.¹⁵

Osmanlı Devleti'nin siyasal düşünce tarzındaki değişme ile kalemiyyeden yetişenlerin siyasal iktidarda en etkin durumdaki vezir-i azamlığa yükselmesi arasındaki oran durumu daha iyi açıklayacaktır.

Tablo 2: Kalemiyyeden Seyfiyyeye (Vezir-i A'zamlığa) Geçişler

Geçişin Yönü	I Alaüddin-Çandarlı 1323-1453				II Çandarlı-Köprülü 1453-1656			
	Kişi	%	Yıl	%	Kişi	%	Yıl	%
Kalemiyyeden Vezir-i a'zamlığa	-	-	-	-	1	1.38	1	0.49
	III Köprülü-Rami 1656-1703				IV Rami-Koca Yusuf 1703-1789			
	Kişi	%	Yıl	%	Kişi	%	Yıl	%
	-	-	-	-	14	28.57	30	34.88

Kaynak: Aynı

¹⁴ Osmanlı Devleti'nin çokça incelenmiş olan reform hareketlerinin tarihi seyri incelememizin dışındadır.

¹⁵ Konunun toplumsal incelemesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Münir Aktepe, Patrona İsyanı (1730), İstanbul, 1958.

Tabloda dikkat çeken bir başka husus ise, siyasal iktidara yükseliş oranlarının kişi ve yıl üzerinden ayrı ayrı ele alındığı zaman meydana gelen değişmedir ki, bu durum kalemîyyenin de siyasal iktidar üzerinde, önceki yıllara nazaran etkili bir güç olduğunu göstermektedir.

KALEMİYYE SINIFININ GÖREVLERİ

Mülkî-İdarî Kalem ve Görevleri

Bunu başlıca nişancı, (daha sonra reisü'l-küttab) ve onun alt kalemleri olarak inceleyeceğiz.

Nişancı

Kalemîyyenin idarî kaleminin lideri olan nişancı, emri altındaki kâtiler vasıtası ile devletin iç ve dış siyasetinin yürütülmesinde birinci derecede öneme sahiptir. Padişah fermanlarına tuğra çekmek en önemli görevi olarak görünse de buna ek olarak, devletin sınırları genişledikçe yetki ve sorumlulukları da aynı oranda artmıştır. Siyasal iktidar üzerindeki asıl etkinliği “müftî-i kanun” olarak anılacak derecedeki bilgisinin yanında, örfî hukuk kurallarının hazırlanmasında oynadığı rolden ya da devletin zenginlik kaynağı olan arazi kayıtlarını ihtiva eden tahrir defterlerini tutmak ve düzeltmek, ayrıca defterdarın hazırladığı belgelere son denetimi yapmak gibi işleri yürütmek becerisinden kaynaklanmaktadır.¹⁶

Kalemîyyeyi mülkî-idarî olarak ayrı ayrı ele aldığımız zaman şunu görürüz: Kanûn-nâmede rical-i devletin Divan-ı Hümayundaki sıralanışından bahsedilirken;¹⁷ vezir-i a'zâm ve kazaskerin yanında kalemîyyenin malî-idarî şubesi olan defterdardan da bahsedilmesine karşılık mülkî-idarî şube nişancıdan ya hiç bahsedilmemesi “evvela vüzera, onlardan sonra kadiaskerler, ondan sonra defterdarlar ve defterdardan aşağı yeniçeriağası... “ya da bazı durumlarda adının hiç geçmemesi”... ve evladımın vefat edenlerin meftine yüzeram, kadiaskerim ve defterdarım hazır olalar” ve tuğrayı şerif ile hüküm buyurmak yetkisinin üç kişiye verilmesi “umur-ı aleme müteallik ahkamı umuma vezir-i a'zâm buyrultusu ile yazıla ve malıma müteallik olan ahkamı defterdarım buyruldusu ile yazalar ve şer'i şerif üzere da'va-i hükmünü kadiaskerim buyruldusu ile yazalar” gibi sebeplerden dolayı kalemîyyenin defterdar kaleminin nişancı kaleminden daha önemli bir mevkiye olduğu sanılsa da, böyle kesin bir ayırım yapmak pek mümkün görünmemektedir. Zira “nişancının mertebesi eğer sadaret ve beglerbegilik ise, defterdara tasaddur eder ve sancak ile nişancı ise defterdardan aşağı oturur. Elkabı defterdarlar elkabıdır, mertebesi onlar mertebesidir.”¹⁸ Kaldı ki hüküm yetkisi kullanan memurların da belgelerini hazırlayan zaten nişancı'nın kendisidir.

¹⁶ Kırş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 214-226; Mumcu, a.g.e., s. 47-50; Lybyer, a.g.e., s. 170-175; M. Tayyip Gökbilgin, “Nişancı”, İ.A., Cilt IX, s. 299-302.

¹⁷ *Fatih Kanûn-nâmesi*, s. 10, 16.

¹⁸ *Fatih Kanûn-nâmesi*, s. 16.

Reisü'l-küttab

Kalemiyyenin işleyişinde Reisü'l-küttabın “riayet” olunursa defterdar olması ve cümle küttab’ın azl-ü nasb-ı anlara mufavvaz”¹⁹ olması kalemiyyeye ilmiyyeden geçişlerin olmasının istenilen bir durum olduğunu göstermektedir.²⁰ Bu uygulama ile Divan-ı Hümayun’un çalışmalarında birinci derecede sorumlu olan nişancılık makamı (ve esasen emri altındaki reisü'l-küttab ve taifesi) için idarî fonksiyonlara sahip olan herkesten azami derecede yararlanmak düşünülmüştür.

Yukarıda anlatılanlardan çıkacak sonuç, Osmanlı Devleti’nde askerî sınıfın, ilmiyye hariç diğer şubelerinin, geçişken olduğudur. Bu aşamada nişancının yaptığı işleri asıl yürüten ve Divan-ı Hümayun’un asli üyesi olmayıp hizmetkârı olan reisü'l-küttabın maiyetindeki kalemleri incelemeye geçebiliriz. Reisü'l küttabın nezaretinde Divan-ı Hümayun’dan Babîâliye taşınan bu şubeleri, işlevleri itibarıyla tahlil yapacak olursak şunları söyleyebiliriz:²¹

Beylikçi Kalemi (Divan Kalemi)

Reisü'l küttabın başyardımcısı durumundaki beylikçinin emri altında çalışan bu kalem, devletin yazışma işlerinin merkezî “umur-ı aleme müteallik”dir. Kalem, diğer kâtiplerle nezaret eden “kisedar”ın denetimi altında çalışan üç alt bölümden oluşmaktadır. Bunları kâtiplerin yazdığı emir ve hükümlerin kanûn-nâmeye uygunluğunu kontrol eden “kanuncu”, varsa, gerekli hallerde düzeltmeleri yapan “mümeyyiz” ve mevcut kanun ile çelişki taşıyan bir durum varsa bunun çözümü için rapor hazırlayan “ilamcı” olarak tarif edebiliriz.

Tahvil Kalemi

Başında “tahvil kisedarı” ile, yazıları kontrol eden “mümeyyiz”in bulunduğu bu kalem, yüksek rical-i devletin has, zeamet ve tımarlarına ait tevcihlerden sorumludur.

Ru’us Kalemi

Tahvil kaleminin görev alanı dışında kalan, daha düşük derecedeki rical-i devletin maaş, ta’yin vb. işleri ile ilgilendir.

¹⁹ **Fatih Kanûn-nâmesi**, s. 13. Ayrıca bu niteliğin 17. ve 18. yüzyıllardaki durumu için krş. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 218.

²⁰ Buna karşılık mali-idari kalem’den mülkî-idari kalem’e geçişlerin mali-idari kalemlerin “umumi mühimme tahrisini” yürütebilecek derecede hazırlıklı olmadıkları düşüncesi ile hoş karşılanmadığına dair bkz. Halil İnalçık, *Reisü'l-küttab*, İ.A., Cilt IX, s. 674.

²¹ Bu konu hakkında genel bilgi edinmek için ayrıca bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 39-110; Lybyer, a.g.e., s. 171-174; Mumcu, a.g.e., s. 58-69; Ortaylı, a.g.e., s. 150-155; Halaçoğlu, a.g.e., s. 19-27 ve Findley, a.g.e., s. 61-79; İnalçık, a.g.m., s. 674-676 adlı eserlerine baktıktan başka, ayrıca özelde, Beylikçi Kalemin işlevi, yapısı ve tarihi gelişimi hakkında bkz. Tevlik Temelkuran, “Divan-ı Hümayun: Mühimme Kalemi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1975, Sayı 6, s. 129-175 ve ayrıca Ruusun berat olmadığı ve divanda alınan bazı önemli kayıtların tutulduğu (ve bugüne dek mühimme defteri sayılan) bir defter olduğu hakkında bkz. Nejat Göyünç, “XVI. Yüzyılda Ruus ve Önemi”, *İ.Ü.E.F. Dergisi*, Cilt XVII, Sayı 22, 1967, s. 17-34. Amedi Kalemi için bkz. Tayyib Gökbilgin, “Ahmedî”, İ.A., s. 396-397; Mehmed Zeki Pakalın, *T.D.T.S.* ilgili maddeler. Burada bizi doğrudan ilgilendiren kalemiyye’nin mülkî-idarî kalemi’nin aslarını ele alıp, Divan-ı Hümayun’un diğer kalemlerini incelemek konumuz dışı olduğu için değinmedik. Bunun için adı geçen eserlere ek olarak bkz. Halil İnalçık, *Classical Age*, s. 99-104; Gibb and Bowen, a.g.e., s. 117-123.

Kalemlerin çalışmasında çok önemli husus işleme giren bir evrağın ilgili kalem içinde alttan yukarıya doğru izlediği yoldur: Evrak “mümeyyiz” ve “kisedar”ın işlemlerinden sonra daha üst kademedeki beylikçiye ulaşır ve burada reisü'l-küttabın, “sah ve resid” gibi bir işaret koyması ile son şekline getirilir. Bunu takiben rical-i devletin en üstündeki vezir-i â'zama ulaşan evrak nihayet vezir-i â'zaman buyrultusunun çıkması ve beratin yazılıp, tuğra çekilmesi için nişancıya verilmesi ile en son şeklini alır. Bu tür bir örgütlenme, kalemîyyenin bu üç alt şubesi arasında bir görevler ayrımı ve yetki dağılımını, özette idarî bir çatallaşmanın olduğunu göstermektedir.

Bahsedilen üç kaleme, XVIII. yüzyılda (1777 civarında) babîâliye bağlanması ile birlikte etkinlik kazanan ve reisü'l-küttabın hususi katibi olarak birinci derecede yardımcı olan Amedi (geldi)²² kalemîni de eklemek gerekmektedir.

Amedi Kalemî

Esas önemini, sadaret makamının padişaha yazacağı telhis ve takrirlerden başka, yabancı devlet başvekillerine göndereceği ahid-nâmeleri hazırlaması ve bu suretle vezir-i â'zaman padişah ve yabancı devletlerle olan ilişkisini sağlamasından ve bunu yaparken devletin en gizli sırlarına da vakıf olmasından almaktadır. Bundan dolayıdır ki, bu kalemin üyelerinin seçilmesinde özel bir titizlik sarf edilmiştir.

Amedi kalemî ifade edilen yetkinliği sebebiyle III. Selim devrinden (1789-1808) itibaren devlet işlerinde önemli derecede etkinlik kazanmıştır. Daha öncesinde Halil Hamid Paşa (1782-1785) ile başlayan bu etkinlik sonraları Mustafa Reşid Paşa (1848-1852 ve 1856-1857) vb. gibi Osmanlı Devleti'nin modernleşme döneminin önemli simaları ile devam etmiştir. Demek oluyor ki, devletin siyasal düşüncesindeki değişim ile kalemîyyenin siyasal iktidarda etkinleşmesi ve modernleşme üçgeni birbirlerine bağlantılı olarak gelişmiş ve bu süreçte, padişahın bütün sistemin merkezinde yer almasına ve zaman zaman otoriterliğini tesis etmesine rağmen, siyasal iktidar üzerindeki etkinliği azalmaya başlamıştır. İlimiye ise artık sadece alınan kararları onaylayan bir vaziyettir.

Mülkî-İdarî Kalemînin Görev Süresi ve Siyasal İktidar İlişkisi

Osmanlı Devleti'nde siyasal düşüncenin dönüşümünde ve modernleşme hareketinde merkezi rol oynayan kalemîyye sınıfının, bu işlevleri yerine getirebilmesi ile görevde kalma süresi arasında da, kendi düşünce ve hayat tarzını siyasal iktidara nüfuz ettirebilmesi bakımından, bağlantı vardır. Diğer bir ifade ile, devletin en yüksek memuriyetlerinden olan kalemîyye sınıfı, bu makamda ne kadar uzun süre kalırsa, siyasal iktidara kendi hayat anlayışını o derece taşıyabilir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan (bu dönemdeki kişileri çıkarabildiğimiz kadarıyla) III. Selim (1789-1808) dönemine kadar olan sürede, kalemîyyenin mülkî-idarî kaleminin liderlerinin görev sürelerinin açıklayıcı olabileceği kanaatindeyiz. Ortalama görev süreleri ile ortaya çıkan tablo şudur:

²² Kuruluş bakımından Amedi kaleminden önce “Mektub-i Sadr-ı Âli Kalemî” varsa da bu kalemin reisü'l-küttab'a bağlı olup olmadığı kesin çizgilerle belli değildir. Sadece reisü'l-küttab ve diğer kalemlerle ilişkili olduğu bilinmektedir. Örnek görüş için kırs. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 55; Findley, a.g.e., s. 68.

Tablo 3: Kalemîyyenin Mülkî İdarî Kalemi'nin Görev Süresi ile Siyasal İktidar İlişkisi

Görev Süreleri	Kuruluş-1576 Kuruluş Feridun Bey	1576-1656 Feridun Ba- bîâli	1656-1718 Babîâli Lale Devri	1718-1789 Lale devri III. Selim
1 yıldan az	1	2	1	6
1 yıl civarı	6	3	4	10
2 yıl civarı	-	3	5	4
3 yıl civarı	5	3	-	5
4 yıl civarı	3	3	-	-
5-10 yıl arası	2	5	7	3
10 ve üstü	2	1	-	1 ²³
Belirsiz	8	-	-	-

Kuruluşundan Babîâlinin Kuruluşuna
(1300-1656)

Babîâlinin Kuruluşundan
III. Selim Saltanatına
(1656-1789)

Kaynak: Aynı

Tek tek rakamlara bakıldığında mutlak bir sonuç çıkmasa da, bizim için önemli olan husus ilmiyye sınıfı ile karşılaştırıldığı zaman, kalemîyyenin mülkî-idarî kanadının, görev süreleri bakımından ilmiyye kadar çalkantılı olmadığı ve bu mevkiye yükselenlerin ortalama bir süre memuriyetlerinde kalabildikleridir. Diğer önemli husus ise Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadareti döneminde (Lale Devrinde), rical-i devlette görülen istikrardır. Şöyle ki; bu dönemde ilmiyyeden Yenişehirli Abdullah Efendi (1718-1730) örneğinde olduğu gibi, kalemîyyeden uçanbarlı Mehmed Efendi de (1718-1730) yılları arasında 12 yıl görevinde kalmıştır ki, bu durum Lale Devri için ifade edilen istikrarı göstermektedir. Belirtilmesi gereken bir başka nokta, fetihlerin bitmesinden sonraki dönemde (1576 ve sonrasında) memuriyetlerinde beş seneden daha fazla kalan kalemîyye mensuplarının sayısındaki/oranındaki artıştır. Görev sürelerindeki bu artışla orantılı olarak kalemîyye sınıfı, kendi siyasal tutum ve düşüncelerini siyasal iktidara nüfuz ettirebilecektir.

Mâlî-İdarî Kalem ve Görevleri

Rical-i devlet içinde kalemîyye sınıfının malî-idarî kaleminin lideri olan başdefterdar (ve emri altındaki diğer kalemler), devletin ekonomik işlerinin yürütülmesinden birinci derecede sorumludur. Malî-idarî teşkilatın, devletin ilk kuruluş aşamasındaki durumu hakkında daha ziyade çok genel bilgilere sahip olmamıza karşılık, Fatih Kanûn-nâmesinde "evvelâ vüzera, onlardan sonra kadiasker, ondan sonra defterdar oturur"²⁴ ifadesi, Fatih dönemine geldiğinde defterdarın rical-i devlet içindeki yerinin kesin çizgilerle belirlenmiş olduğunu göstermektedir. Defterdar siyasal iktidardaki etkisinin asıl kaynağını

²³ Uçanbarlı Mehmed Efendi (1718-1730) Damat İbrahim Paşa sadaretinde (1718-1730) aynı görevinde kaldı.

²⁴ Fatih Kanûn-nâmesi, s. 13.

padîşahın onu “cümle malımın nazırı olup, umur-ı alem ona mufavvazdır. Anın izni olmadan bir akçe ne dahil ne de harici hazine ola”²⁵ yetkisiyle donatmasından almaktadır. Defterdarlık mevkiî, hükümdar tarafından verilen bu yetki ile, padîşahın mühr-ü hümayununu taşıyıp onun vekil-i mutlakı olan vezir-i â’zâmın siyasal yetki alanını, din lideri olup fetva verme yetkisini taşıyan şeyhü’l islâmın dinî ve kazâ yetkisini taşıyan kazasker ile kadının hukuki etki alanını, kendisinin ekonomik gücü ile dengelemektedir. Ayrıca kanûn-nâmede başdefterdar ile defterdar kelimelerinin genelde ayrı ayrı kullanılması, bu memuriyet içinde de bir görev ve yetki farklılaşmasına delalet etmektedir.

Defterdarın kanûn-nâmede ekonomik işlerin tek sorumlusu olup bununla ilgili yetkilerle donatılmasına karşılık, uygulamada bazı çelişkiler vardır. Şöyle ki; defterdarın başında olduğu hazine-i amire (merkezî devlet hazinesi) Osmanlı Devleti’nin sahip olduğu bütün gelir kaynaklarını ihtiva etmeyip, sadece havass-ı hümayundan (zaptedilen toprakların hazineye aktarılanlarından) elde edilen vergi gelirlerini kapsamaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti, herşeyden önce diğer modern öncesi devletlerde görüldüğü gibi, devlet memurlarına ödediği maaşların nakit olarak bir merkezde toplanıp, sonra tekrar bu merkezden dağıtıldığı bir uygulamadan ziyade, fethettiği bölgelerde iktisadi üniteler oluşturarak o bölge’nin malî-ıdarî işlerini ve aynı gelirlerini yerel yöneticilere devretmiştir. Çok fazla nakdi gelire sahip olmayan hazine-i amirenin ise mevcut gelirinin yüzde 70’i kapıkullarına ve geri kalanı da saray masraflarına harcanmaktadır.²⁶ Esasen devletin bütün gelirlerin toplanıp giderlerin dağıtıldığı tek bir merkez yerine, bu işleri yapan birçok alt kaleme bahsedilen bu görevleri dağıtması, devlet yapısında bürokratik işleri hafifletse de, merkezîyetçiliğin zayıflaması ile çevredeki iktisadi ünitelerin adem-i merkezî eğilimler taşıyacağı ve defterdarın bunlar üzerinde doğrudan bir yaptırım gücü uygulayamayacağı açıktır.

Başdefterdara Bağlı Başlıca Memuriyetler²⁷

Bunları; vergi toplayan “başbaki kulu”, hristiyanlardan alınan cizye vergisini toplayan “cizye başbaki kulu”, sikke basımı ve rayicin tesbit edilmesinden sorumlu “veznedarbaşı” (ki bunun da nezaretinde meskukat-ı muayene etmek, altın ve gümüşleri tartmak olan dört memur vardı ve bu sayı XIV. yüzyılda arttı), maliyeye ait bütün defterlerin tutulmasından sorumlu “defter kethüdası” ve devlet hazinesinin girdi-çıkıtısını başdefterdara rapor eden “defter tezkirecisi” olarak ayırabiliriz.

Kalemîyye sınıfının mülkî-ıdarî kalemi için belirttiğimiz, Osmanlı Devleti’nin siyasal düşüncesinin dönüşümünde ve modernleşme hareketinde merkezî rol oynadığı ifadesini, aynı kesinlikle malî ıdarî kalem için de iddia etmek zordur. 18. yüzyılda (1703-1717 döneminde) aralıklarla altı kez (toplam 5.5. yıl) defterdarlık yapmış olan Sarı Mehmed Pa-

²⁵ Fatih Kanûn-nâmesi, s. 10,16.

²⁶ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat’a Mali Tarih)*, İstanbul, 1986, s. 28-32; Shaw, a.g.e., s. 226. Ayrıca bkz. Hafif Sahillioğlu, “1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Gideri”, VIII. T.T.K., Cilt 11, s. 138-140. Ayrıca eyalet ve sancakların gelirleri hakkında bkz. Aynı Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri*, Hediye Tuncer (Haz.), Ankara, 1964, s. 6-39.

²⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 333-334 ve Ortaylı, a.g.e., s. 160-164. Ayrıca mali kalemlerin işlevi hakkında; Lybyer, a.g.e., s. 158-161.

şa'nın şahsında Koçu Bey ve Aynî Ali Efendi ile de karşılaştırma yaparak malî-ıdarî kalem hakkında, batıya açılmanın ilk aşaması olan, 18. yüzyılın ilk yarısı için şöyle bir genel sonuç çıkarabiliriz: Ayrı dönemlerde yaşamış olmalarına rağmen, üç rical-i devletin de²⁸ Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü kötü durumdan kurtarmak için "Daire-i Adliyye"yi yeniden ihya etmenin gerekliliğinden bahsetmeleri, malî-ıdarî kalemin dünyaya bakışlarındaki gelenekçiliğe delalet etmektedir. Diğer bir ifade ile 18. yüzyılda, kalemiyenin mülki-ıdarî kalemi Osmanlı Devleti'nde yeniden yapılanmayı ve yenilikçiliği temsil ederken, bunun aksine malî-ıdarî kalem, bu yönü ile eskiye dönmeyi ve gelenekçiliği temsil etmiştir.

Mali-İdarî Kalemin Görev Süresi ve Siyasal İktidar İlişkisi

Tablo 4: Kalemiyenin Malî İdarî Kaleminin Görev Süresi ile Siyasal İktidar İlişkisi

	Kuruluş-1575	1575-1656	1656-1717	1717-1789
Görev Süresi	Kuruluş-Kara Üveys Çelebi	Kara Üveys Çelebi Karagöz Mehmed	K. Mehmed H. Mustafa	Hacı Mustafa Seyyid Feyzullah
1 yıldan az	2	8	14	6
1 yıl civarı	10	21	8	8
2 yıl civarı	8	4	5	9
3 yıl civarı	2	8	-	6
4 yıl civarı	2	2	2	3
5-10 yıl arası	7	4	4	1
10 yıl ve üstü	1	-	1 ²⁹	1 ³⁰
Belirsiz	2	-	-	-

Kuruluştan Babiâlinin Kuruluşuna
(1300-1656)

Babiâlinin Kuruluşundan
III. Selim Saltanatına
(1656-1789)

Kaynaklar: Aynî

²⁸ Bahsedilen kişilerin "Daire-i Adalet" in "toplumda herkesin yerli yerinde olması ile gerçekleşebileceğine" dair ortak görüşlerini karşılaştırmak, bu konuda önemli ipuçları verecektir. Krş. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, **Devlet Adamlarına Öğütler**, Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural. Ankara, 1992, s. 98; **Koçu Bey Risalesi**, Yılmaz Kurt (Haz.), Ankara, 1995, s. 65 ve Aynî Ali Efendi, a.g.e., s. 43; Yücel, a.g.e., s. 176. Özellikle Koçu Bey'in eseri hakkında geniş bir araştırma için bkz. Rifa'at Ali Abou El-Haj, **Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries**, New York, 1991. Bu inceleme, yer yer modern anlamda devlet yapısı ile Osmanlı devlet yapısı arasındaki farklara da değinmesi ve 16. yüzyılın diğer bazı yazarlarının (Mustafa Ali, Lütü Paşa vb.) görüşlerine de atıflarda bulunması bakımından ayrı bir önem taşıyor. Bu eseri tamamlar mahiyette, II. Osman, IV. Murad, Köprülüler ve hatta I. Abdülhamid dönemlerindeki reformlar ile III. Selim'den sonra başlayan reform anlayışının farklılığını vurgulayan ve 19. yüzyılda oluşan yeni reformcu sınıfın görüşleri hakkında bkz. Stanford Jay Shaw, "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers", **Beginning of Modernization in the Middle East the Nineteenth Century**, William R. Polk and Richard L. Chambers (Eds.) The University of Chicago, 1968, s. 29-39. Son olarak özellikle 1720 ile 1828 yılları arası dönemde Osmanlı reformcularının aynı zamanda reisü'l-küttâblık görevini de ellerinde tuttukları ve bu dönemde Avrupa devletlerinin ilerlemeleri üzerine babilîye tam kırk kez rapor sunulduğuna (ve yapılan reformlara) dair verdiği bilgi ile yukarıdaki eserleri tamamlar mahiyette bir kaynak için bkz. Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas**, New Jersey, 1962, s. 134-148.

²⁹ Cebeci Ahmed Paşa: 1662-1675 arasında bu görevdedir.

³⁰ Türk İbrahim Efendi: 1719-1729 arasında bu görevdedir.

Kalemîyyenin malî-ıdarî kaleminin görev süreleri ile siyasal iktidar üzerindeki etkinliği üzerinde yine kuruluşundan III. Selim dönemine kadar olan dönemi ele aldığımız zaman, ilk bakışta, özellikle 1575 döneminden sonra görevde kalma sürelerinde bir istikrarsızlığın olduğu sonucu çıkmaktadır. Tablo 4 bu ifade ile ilgilidir:

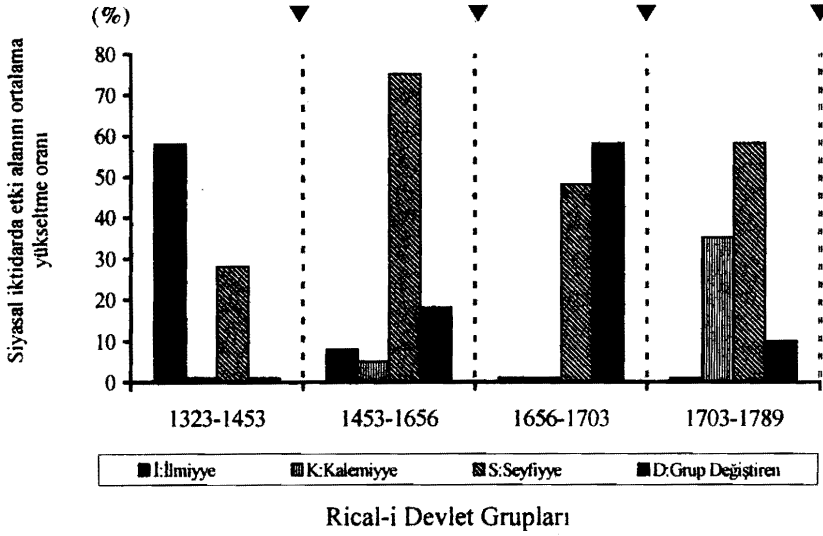
Tablodan çıkabilecek çeşitli sonuçlar içinde bizim doğrudan dikkatimizi çeken husus, 1575 yılından itibaren kalemîyyenin malî-ıdarî kaleminde görülen çok sık görev değişikliğidir ki, bu durum bahsedilen kalemin siyasal iktidar üzerindeki etki gücünün oranını da ortaya koymaktadır. Bir başka özellik ise yine Nevşehirli Damat İbrahim zamanında şeyhü'l-islam ve reisü'l-küttabda olduğu gibi, defterdar Türk İbrahim efendi (1719-1729) örneğinde de görüldüğü üzere, bir sürekliliğin olmasıdır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin klasik dönemdeki bürokratik yapısının bozulmaya başlamasını takibeden dönem, Türkiye'nin siyasal tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olmuş ve siyasal iktidarın kullanılma merkezi saray ve padişahın Bab-ı âli ve vezir-i âzam'a yönelmiştir. Bu yönelişte asıl dikkati çeken husus ise sadaret makamına yükselenlerde kalemîyye'nin mülki-ıdarî kaleminden yetişenlerde, önceki dönemlerde görülmeyen oranda bir artışın olmasıdır. Doğal olarak içinde yetiştikleri sınıfın siyasal bilinç, meslekî kavrayış, davranış kalıbı ve dünyayı algılayış tarzlarını siyasal iktidara taşıyan kalemîyye sınıfı, böylece, 18. yüzyılda Damat İbrahim veya Halil Hamid Paşa ya da 19. yüzyılda Mustafa Reşid Paşa v.b. örneklerinde olduğu gibi Türkiye'nin siyasal tarihinde modernleşme hareketinin de yürütücüsü olmuştur.

Bu cümleden olmak üzere Osmanlı Devleti'nde siyasal iktidar üzerinde rical-i devletin etkili olma ve kalemîyyenin 18. yüzyıldan itibaren artan etkinlik yüzdesi ile ilgili olarak aşağıdaki çizelge türlerinin açıklayıcı olabileceği kanaatindeyiz. Çizelgeler daha önce tablolarda geçen kaynaklara göre hazırlanmıştır.

Grafik 1. Bar Grafiğine Göre Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve Bürokrasi

Grafik 2. Frekans Poligonuna Göre Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve Bürokrasi

